

KULTURÁLIS MAGATARTÁS- ÉS ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK

TÖRTÉNELMÜNK SORÁN TALÁN MÉG soha nem jelent meg annyiféle híradás, értekezés, cikk és tanulmány a világsajtóban a magyar politika és gazdaság alakulásáról, mint az elmúlt évtizedben. A tanulmányok részletesen taglalják a központi irányítási rendszerből a piacgazdaságra való áttérés nehézségeit, és mindazokat a korlátokat és kihívásokat, amelyekkel az ország vezetőinek és lakosságának szembe kell nézniük.

Elenyészően kevés helyen hallottunk és hallunk azonban arról, hogy mit jelent ez a gyökeres átalakulás a társadalom különböző szintjein és rétegeiben élő állampolgárok számára, mit jelent az újonnan kapott szabadság az egyénnek; és a külső tényezőknek milyen formában, milyen szinteken és mélységben van (politikai, gazdasági változásoknak) hatása a társadalom legkisebb közösségeinek, a családoknak az életére. Személyes tapasztalatok egész sora áll rendelkezésünkre. Mindenki tud példát mondani arra, hogy lett X. élete nehezebb, és milyen jól ki tudta használni Y. a változások adta zűrzavart (nevezhetjük lehetőségnek is); hogyan lett sikeres, legalábbis anyagiakban.

Túláságosan rövid idő telt még el 1989 óta ahhoz, hogy biztonsággal mérni lehessen a változások egész társadalomra gyakorolt hatását, hogy egzakt módon kimutatható legyen, a külső tényezők voltak-e erősebbek, és ha igen, milyen formában a magyar társadalom egészére? Változott-e az emberek értékrendje, és ha igen, milyen mértékben követi ez a változás a társadalom hivatalos értékrendjének módosulásait?

Közgazdasági szempontból a magyarországi gazdasági háttér elemzése nem tartozik eme írás célkitűzései közé. Hasznos lehet azonban felidézni azt a közgazdasági értekezést, amely világosan megkülönbözteti a magyarországi társadalmi és gazdasági változásokat a térség többi országának átalakulásától. Kornai János professzor a következő különbségeket emeli ki:

„A magyar gazdaság útja a központosított tervgazdaságtól a piacgazdaságig több olyan jellegzetességet mutat, amelyek – az alapvető hasonlóságok mellett – megkülönböztetik a többi posztiszocialista országtól. A négy jellegzetesség egyike-másika külön-külön megtalálható a régió más országaiban is, pontosabban néhány más ország meghatározott korszakaiban. A magyar fejlődési út sajátossága e négy jellegzetesség tartós együttes jelenléte.

1. A magyar gazdaságpolitika prioritásában nagy súlyt kapott *a lakosság anyagi jólétének emelése*, majd a növekvő gazdasági nehézségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése. Korábban »gulyáskommunizmusnak« keresztelték el a magyarországi állapotokat. A politikai rendszerváltás után sok éven át olyan politika érvényesült, amely ebben a tekintetben a korábbi folytatása volt, és amely joggal nevezhető »gulyás-posztkommunizmusnak«.

2. Magyarországon évtizedek alatt az egész lakosságot átfogó *paternalista jóléti állam épült ki*. A törvénybe iktatott jogosultságok köre és a szociális kiadások részaránya a GDP-ben vetekszik a legfejlettebb skandináv országokéval, holott az egy főre jutó termelés csupán töredéke az ottaninak. Noha hasonló tendencia bontakozott ki annak idején valamennyi kelet-európai országban, Magyarország ment a legmesszebbre, ebben a tekintetben egyedülálló az egész régióban.

3. Magyarországon *több évtizedre nyúlik el az átalakulás folyamata*. A legelső lépéseket még az 1960-as években tették meg. Noha kiemelkedő néhány határállomás, a folyamat egészét a fokozatosság jellemzi... Azok szemében, akik megkülönböztetik a sokkterápia, a big bang stratégiáját a gradualista stratégiától, Magyarország képviseli az utóbbi egyik szélsőséges és sok tekintetben speciális esetét: a »gradualizmust, magyar módra«.

4. Magyarországot évtizedeken át *viszonylagos politikai nyugalom* jellemezte... Évtizedek óta ritka volt a sztrájk vagy az utcai tüntetés. Még ha a gazdasági nehézségek súlyosbodtak is, az egymást követő kormányok inkább a »keresztülvicélést« (muddle through) folytatták, mintsem hogy nagy ellenállást kiváltó, politikai destabilizálódás kockázatával járó lépésekre szánták volna el magukat.¹

Kornai János az átalakulás négy jellegzetességének együttesét a magyar átalakulás *differentia specificájának* nevezi.

A szociológia és a pszichológia elsősorban az egyén oldaláról vizsgálja a társadalmi változásokat. Ebben a megközelítésben a magyarországi problémák nemzeti sajátosságai mellett sok tekintetben hasonlítanak korunk általános, minden fejlett társadalomban jelen lévő problémáihoz. Itt tehát, ha megoldásokat keresünk, egyszerre vetjük fel a magyar és az egyetemes emberi kérdéseket.

Tudjuk például, hogy a fejlett országokban az ipari fellendüléssel szinte egy időben, annak mintegy szomorú velejárójaként rohamosan megnőtt az öngyilkosságok száma a 19. század végén és a 20. század elején.² Ez a tény azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a különböző országokban miért van lényeges különbség az öngyilkosságot elkövetők arányában. Miért van az, hogy Nagy-Britanniában négyszer annyi-an követnek el öngyilkosságot, mint Spanyolországban, s hogy háromszor annyi magyar vet véget önkezűleg az életének, mint brit, megszerezve így az első helyek egyikét ezen a szomorú listán.

A magas öngyilkossági ráta egyik okát Magyarországon talán a más országoknál még kevesebb egyéni kapaszkodót nyújtó szociális háttérben kereshetjük.³ Hankiss⁴

1 Kornai János: Kiigazítás recesszió nélkül: Esettanulmány a magyar stabilizációról. *Közgazdasági Szemle*, 1996/7–8.

2 Giddens, Anthony: *Sociology*. Cambridge, 1989.

3 Durkheim, É.: *A társadalmi tények magyarázatához*. 1978, Bp., Közgazd.

4 Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Bp., Helikon., 1989.

úgy tartja, hogy az ország hírhedten magas öngyilkossági és alkoholizmus rátái is elemezhetők a társadalom ön-demobilizáció jelzőszámaiként. Míg a század első felében a válságévek kilengéseitől eltekintve (gazdasági válság, világháborúk) a ráták azonos szinten álltak, az 50-es évek közepétől az arányok folyamatosan emelkedtek egészen a 80-as évekig. Vannak, akik e jelenséget az életszínvonal emelkedésével magyarázzák, mások a stressztényező fontosságát hangsúlyozzák, utalva a túlmunkára, az aspiráció és a lehetőségek közötti szakadéokra, és a hagyományos környezetből való kiszakadásra. Hankiss azt a feltevést is megkockáztatja, hogy „...a társadalom azok elől a feszültségek elől menekült ezekbe a patológikus stratégiákba, amelyeket az uralkodó elit politikája hozott létre az ötvenes, hatvanas és hetvenes években”.⁵

Egyetemes, de egyben reálisan jelen lévő magyar probléma az emberi szabadság és a szorongás kérdése is.

Ősidők óta az embereknek természetes igényük van a szabadságra. A szabadságnak belső és külső feltételei vannak. Az egyénnek egyfelől rendelkeznie kell a képességgel és akarattal, hogy tudjon és akarjon szabadon cselekedni, másfelől rendelkeznie kell jogokkal és lehetőségekkel, amelyek garantálják, illetve lehetővé teszik, hogy szabadon cselekedjék. A szabadság külső feltételei a mai Magyarországon elvileg mindenkinek a rendelkezésére állnak. Az persze más kérdés, hogy ki milyen mértékben és mire használja ezt az újonnan szerzett jogot.

1989 előtt a szabadságnak csak egy „ironikus” formája létezett Közép- és Kelet-Európában. Az embereket bürokratikus rendszerek béklyózták meg. Nem rendelkeztek teljes körűen polgárjogaikkal, meglehetősen védtelenek voltak a pártállammal szemben, de volt a szabadságnak egy formája, amelyre könnyebben tettek szert, mint nyugat-európai társaik. Megvolt az a szabadságuk, hogy kívül álljanak azon a világon, amelyben éltek, más szóval: hogy ne azonosuljanak azzal a világgal, amelyben éltek, hanem mintegy kívülről szemléljék azt. Hankiss Elemér⁶ tanulmányában ezt a kényszerű kívülállást, ezt a kényszerű ironikus távolságtartást és kényszerű függetlenséget felbecsülhetetlen értékűnek tartja, mert ez folyamatosan rákényszerítette az embereket arra, hogy alternatívákban gondolkodjanak. Az alternatívák keresését Hankiss nemcsak a lelki és erkölcsi, hanem a társadalmi és politikai túlélés egyik előfeltételének tekinti. Ha egy társadalom elveszti azt a képességét, hogy alternatívákban és alternatívákról gondolkodjék, elmulaszthatja az alkalmat, amikor megnyílnak előtte a választás lehetőségei. A szabadságnak persze léteztek és ma is léteznek más formái is. A befelé fordulás, a társadalom és a nagyobb közösségek helyett a családra, a magánéletre való kizárólagos koncentráció is ide sorolható, s ez az egyik olyan érték, amelyről a 90-es években differenciáltan vélekednek az emberek.

A társadalmon kívüliség adhatja az önként választott szabadság felemelő érzését, ugyanakkor magányossá és szorongóvá is teszi az embereket. A szorongás persze nem kizárólag magyar jelenség. Megtalálhatjuk különböző formában és mértékben a nyugati országokban éppen úgy, mint a keletiekben. Az emberi magatartástudomány legújabb felismerései rávilágítanak arra, miszerint az életformaváltás kísérőjelensége-

5 I. m.

6 I. m.

in túl a válság gyökere az, hogy a modern társadalomban a szorongáskeltés új lehetőségei alakultak ki, amelyek az önkényuralom hatékony eszközeivé váltak. A kapcsolataitól, értékeitől, életcéljától, önértékelésétől megfosztott magányos ember tetszés szerint felhasználható a szükséges funkcióra, lecserélhető és manipulálható. Fel kell ismernünk, hogy a technikai fejlődés csupán az előfeltételeket teremtette meg a szorongáskeltés olyan formáihoz, amelyek ellen a korábbi történelmi korszakokban természetes védettséget nyújtott az ember és környezetének szerves egysége. A 20. század történelme és mindennapjai tragikusan bizonyítják ezt a tételt.

A szorongáskeltés az önkényuralom legfontosabb eszköze, de nem csupán a diktatórikus társadalmakban, hanem a családi, iskolai, munkahelyi, mozgalmi diktátoroknak is fegyvere.⁷ Mivel a szorongáskeltés pénzben, haszonban, hatalomban kifejezhető, eredményes stratégia, óriási erők állnak szolgálatában. Mindazok a manipulációk, amelyek a családot, a közösséget, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik, vagy éppen tagadják, a hétköznapi önkénynek kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelt tömegeket formálják, még akkor is, ha céljaik ezzel éppen ellenkezőek.⁸

Van azonban a társadalom életének egy olyan része: a kultúra, amely át- meg átszövi minden cselekedetünket, befolyásolja döntéseinket, értékválasztásainkat, viselkedésünket, segíthet az eligazodásban.

Ha visszanyúlunk korábbi vizsgálatokhoz,⁹ még nagyobb a magyarázó ereje – a weberi fogalmat idézve –, „lenyomata” a tömegkultúrák sugallta világnak. Az elérni vágyott szabadság, jólét, felhőtlen boldogság, családi biztonság és a valóság között szakadatlan nő a távolság.

Az, hogy az emberek *mennyire* értékelik helyüket a társadalomban, milyen a pozíciójuk az élet különböző dolgaiban, például a legsikeresebb és a legkevésbé sikeres emberek közötti létrán hol állnak, összefüggésben van a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükkel. Ez az összefüggés az értékek szűrő szerepe miatt az értékrendi és tevékenység típusonkénti csoportokban (fürtökben) különböző erősségű lehet, és az élet más-más területeire irányulhat.

Ezek a strukturális kapcsolódások *négy szignifikáns* összefüggést mutatnak a kanonikus korreláció módszerével:

- Az első, legerősebb kapcsolódásba az idősebb, kisebb jövedelmű emberek tartoznak, akik becsületesebbnek érzik magukat, életszínvonaluk a múltban sem volt rossz, de akik úgy érzik, hogy a jövőben sokkal rosszabb lesz.
- A második kanonikus struktúrába az idősebb, iskolázottabb, magasabb jövedelműek tartoznak, akik előre helyezik magukat életszínvonalban, műveltségben, hatalomban, de jövőbeli pozíciójukat nagyon rosszra ítélik.
- A harmadikban az iskola és a jövedelem furcsa, ellentétes irányú kapcsolódását figyelhetjük meg. Ide azok a magas iskolázottságú, de alacsony jövedelmű férfiak

7 Kopp Mária: A szorongásról. *Lege Artis Medicinae*, 1991/4.

8 Kopp – Skrabski: *A magyar lelkiállapot*. Bp. 1995. Végeken.

9 Füstös László – Tibori Tímea: *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai értéktípusonként*. MTA SZKI, 1995. Módszertani Füzetek.

sorolták magukat, akik lehetőségeikhez képest alacsony hasznosság-tudattal, és jelenlegi életszínvonallal rendelkeznek.

- A negyedik kanonikus faktorba a magasabb iskolai végzettségű nők tartoznak, akik ugyan becsületesség, jelenlegi életszínvonal, műveltség terén magasabbra helyezik magukat, viszont boldogtalanabbak és a hasznosságérzetük is kisebb.

A kulturális javak fogyasztásával az önértékelés és a társadalmi rétegmeghatározottság különbözőségét igyekeznek kiegyenlíteni az emberek.

A kulturális fogyasztás változásai

Életünk, társadalmunk, gazdaságunk gyors változásaira különféleképpen reagálunk, de az tagadhatatlan, hogy többségünk újra és újra keresi a magyarázatot. Hozzátehetném, olyan pozitív vagy negatív érveket gyűjtünk, amelyek hosszabb-rövidebb ideig segítenek bennünket az életben jobban, eredményesebben eligazodni. A kételyek azonban bennünk élnek, nyugtalanítanak tudásunk, praxisunk részlegességei, s befolyásolja magatartásunkat, választásainkat, mindez tetten érhető fogyasztási szokásainkban. Érdeklődésem fókuszában a gyors és szövevényes változásfolyamatok közül döntően a kulturális magatartásformák átalakulása áll.

Mi jellemzi a magyar társadalom kulturális állapotát, művelődési, szabadidős szokásait? A közgondolkodásban, de esetenként a tudományos elemzésekben is tetten érhetőek sommás ítéletek, előítéletek, önminősítések azzal kapcsolatban, művelt, kulturált nép-e a magyar, avagy sem? Az optimista állásponton lévők sokszor eufórikus hévvel a Nobel-díjasokra, művészekre, sportolókra hivatkozva bizonygatják igazukat, a pesszimisták negatív érveiket arra alapozzák, hogy Magyarország a perifériára szorult már a 20-as évektől, emiatt is jelentős a lemaradásunk, amely kitüntetetten az intoleranciában, az apolitikusságban nyilvánul meg.

De a vészharangokat megkondítva az argumentumok között fellelhető a balkanizálódás, a fél-analfabétizmus, a korrupció, az önbecsülés hiánya stb. Ebből adódóan a közgondolkodásban gyakran olyan leegyszerűsítő és a jelenségeket dichotómiával magyarázó véleményekkel találkozunk, ahol pl. a Nobel-díjasok világteljesítményével az analfabétákat állítják szembe, vagy a modern kultúrával az ásatagot, a civilizált társadalommal a civilizálatlant.

E jelenség mögött – felfogásunk szerint – részben az a bizonytalanság áll, amely sokakat jellemez, ha a kultúra tartalmával, befogadásával kapcsolatban kérdezzük őket; részben az a sürgető és egyre gyorsuló élettempó, amelyet csak részlegesen tudnak a maguk javára fordítani. A személyiséget romboló félelem attól, hogy valamiről lemarad, valamiből kimarad, nyomot hagy viselkedésén, „értéktérképén”, kulturális magatartásán. Ha a több száz kultúrafogalom közül A. Giddensére gondolunk: „A kultúra az emberi, társadalmi együttélés egyik legsajátosabb jellemzője”¹⁰ – egyszerűsmind az életmódra utalunk, arra, ahogyan mindennapi életünket az értékek, normák, attitűdök meghatározzák. De ha visszanyúlunk Malinowski ma már klasszikus

10 Giddens, Anthony: *Szociológia*. Bp. 1997. Osiris.

munkájához, a Balomahoz, vagy Claude Lévi-Strauss antropológiai művéhez,¹¹ ezekben is a különböző kultúrafelfogások és viselkedésmódok jelennek meg. Tanúi voltunk olyan szembeállításoknak, ahol elit- és tömegkultúráról, mcworldizációról, a média – különösen a TV – fogyasztásról, mint szenvedélybetegségről esett szó. A változásfolyamatokat magyarázók gyakran a szocializációs folyamatokban, a nevelésben, oktatásban, az iskolarendszerekben keresik az ellentmondások gyökerét. A kultúrák közvetítés diszfunkcionális voltát is lehet pl. Bourdieu véleményével alátámasztani, aki arra a következtetésre jutott, hogy az iskola a társadalmi mobilitás elősegítése helyett a régi struktúra újratermelését erősíti. Az iskolának az a „rejtett funkciója” reprodukálja a korábbi társadalmi hierarchiát, amely egyben rejtett diszkriminációt (is) okozhat. Ha az előbbi gondolatot összefüggésbe hozzuk Bourdieu azon megállapításával, hogy a különféle tőkék konvertálhatók, könnyen belátható: a kulturális tőke, mint pénztőke átörökökíthető, amiben épp az iskolarendszer a közvetítő. Tovább haladva ezen az úton a kultúrák közvetítés és -befogadás, ill. befogadói magatartás átalakulásához jutunk.

Ha csak az elmúlt 10 év kulturális változásfolyamatait vizsgáljuk, az előbb említett okok mellett még két fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Az egyik a kultúrpolitikában történt átalakulás, melynek lényege a centralizált állami irányítással szemben a pluralitás – ami ugyanakkor még nem jelenti a zavartalan működést is. A másik eleme az új típusú iskolarendszer kidolgozása. (Ide sorolom a Nemzeti Alaptanterv elkészítését és bevezetését, a felsőfokú oktatási rendszer kiszélesítését, az élethosszig tartó tanulás lehetőségét stb.) Ezekben a programokban hangsúlyossá vált a természettudományos megalapozottság, a világnézeti, eszmei, vallási pluralizmus. A NAT-ban két vezérgondolat jelenik meg:

- a közgazdasági és jogi, a monetáris, vállalkozó, menedzseri ismeretek és képességek fejlesztéséé; valamint
- a kommunikációs (azaz informatikai, számítástechnikai), ill. idegennyelv-tudásáé.

Kutatásaink azt jelzik, hogy Magyarországra is jellemző a kultúra mediatizációja és digitalizációja, kialakult a mediokrácia, a tudatipar és az információs monopólium, valamint az EMC (entertainment + media + communication). A kulturális életben tehát többféle szempont és akarat érvényesül, hatása, erőssége gyorsan változó, ellentmondásos.

Ezek az – általam meghatározónak vélt – elemek azok, amelyek véleményformálásumat befolyásolják akkor, amikor a kulturális fogyasztásról és magatartásmódokról mondom el észrevételeimet empirikus felvételek eredményeinek¹² összehasonlítása alapján.

A különböző módszerekkel (időmérleg, listás, attitűd stb.) végzett kis- és nagymintás felvételek – noha részleteiben, és ezáltal eredményeiben jelentősen eltérnek egymástól – egy dologban megegyeznek: a szabadidő eltöltését, a kulturális fogyasztást

¹¹ Lévi-Strauss, Claude: *Szomorú trópusok*. 2. kiad. 1979.

¹² KSH időmérleg felvételei 1976–2000.; TÁRKI: Háztartási panel 1996–1998., Magyarország kulturális állapota = MTA SZKI, 1996; 1998., HVG Szabadidő. Melléklet. 2000. dec.

két csoportra bontják: az egyikbe a ma már több mint 90%-os gyakoriságú TV-nézés tartozik, a másikba az összes többi tevékenység.¹³ Az előfizetők száma meghaladja a 2,5 milliót, a 100 lakosra jutó készülékek száma 105. Az időráfordítás a 15–74 éves férfiaknál átlagosan 2 óra 40 perc, a nőknél 2 óra 32 perc naponta. 1990–1999. között az egyes csatornák műsorstruktúrája gyökeresen átalakult, és nem csupán a közszolgálati és a kereskedelmi jellegnek megfelelően változott, hanem a műsoridő és típus valamennyi csatornánál több mint 2/3 részben a szórakoztatás irányába tolódott el.

Közszolgálati televízió

Műsортípus	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Tájékoztató	2164	3198	3551	4547	4007	4222	5660	6680	6651	6307
Oktató	295	266	261	269	827	828	867	974	1089	777
Kulturális	645	591	674	685	885	1054	2190	2008	2930	3325
Szórakoztató	3632	4221	4455	637	3490	3971	6309	7767	8898	8819
Vallásos és egyéb	874	982	769	1004	2036	922	1376	1212	1161	1180
Reklám	238	306	354	284	314	318	372	474	428	561
Összesen	7 848	9564	10 064	11 426	11 559	11 315	16 774	19 115	21 157	20 969

A sokat szidott sorozatok uralják a műsoridőt, amit a mi vizsgálataink is igazolnak. Antalóczy Tímea: Sorozatok – Szappanoperák – Értékek¹⁴ című kutatásának felvételekor (2000 április) öt magyar tévé csatornán 51 féle sorozatot sugároztak. A kísérleti személyektől megkérdezte, véleményük szerint a különböző szappanoperák főbb szereplői életét milyen mértékben irányítják, mennyire fontosak a Rokeach-teszt cél- és eszközértékei.

„A célértékek közül az anyagi jólét, a szabadság, az érdekes, változatos élet, a társadalmi megbecsülés az amerikai sorozatokra jellemző leginkább, beigazolvva azt a hipotézisünket, miszerint az amerikai filmek elsősorban a hedonisztikus értékeket preferálják leginkább a többi vizsgált sorozatokhoz viszonyítva is. A dél-amerikai és mexikói filmek a szerelmet tartják a legfontosabb értéknek, minden mást ennek rendelnek alá...

Az amerikai és a többi sorozat között tudunk jellegzetes különbségeket felmutatni. A legjobban preferált tulajdonság a törekvő, önálló, hatékony és az alkotó szellemű. Ezzel szemben a dél-amerikai és mexikói sorozatok a hagyományos közösségi tulajdonságokat preferálják, mint például engedelmes, szeretettel teljes, udvarias”.¹⁵

Ha a szórakoztató és az információs funkció szempontjából nézzük meg a nemzetközi adatokat, az arány, pl. Nagy-Britannia és Európa között 60:40, az USA és Európa között 70:30. Az Eurodata 2000. áprilisában közzétett nemzetközi összehasonlítása szerint a magyarok 5 perc híján 4 órás napi TV-nézési fejadagja mindössze 4 perccel marad el a világszerte USA átlagától. A doboz előtt töltött idő ráadásul egyre

13 Falussy Béla: *Társadalmi idő – Szabadidő*. KSH, Bp., 1993.

14 Antalóczy Tímea: *Sorozatok – Szappanoperák – Értékek*. PhD értekezés. Kézirat. Bp. 2000.

15 I. m.

nő, ami a programok számának növekedésével magyarázható, viszont nem jelent valódi választékot a kínálatban.

Noha vannak arra utaló jelek, hogy akadnak olyan fiatalok, akik kezdenek megcsömörölni a TV-nézéstől, többségük mégis jelentős időt fordít erre szabadidejéből. Az Ifjúsági- és Sportminisztérium, és a Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat megbízásából a TÁRKI által végzett felvétel¹⁶ szerint a 10–17 éves korosztálynak csak egy kisebb része (12%) olyan TV-függő, aki 3 óránál többet ül a készülék előtt. A vizsgálatokból az is kiderül, hogy a fiatalok a TV miatt nem mondanak le más szabadidős tevékenységekről. A TÁRKI eredményei azt mutatják, hogy 1/3-uk naponta levegőzik, közel 1/4-ük naponta felugrik a barátjához, vagy éppen fogad valakit. A csábítás hatására azonban sokan akkor is a képernyő előtt ülnek, sőt a tizenévesek 1/4-e még a leckéjét is a TV előtt írja. A 14 évesek 81%-a tévézik naponta átlagosan 121 percet, hétvégén még 15 perccel többet, a 17 éveseknek viszont már csak 61%-a napi TV-fogyasztó.

A médiahasználatot felmérő GfK Hungary Kft adatai szerint a 18–20 éves felnőtt fiatalok a reklámot is jóval előbb „otthagyják”, mint mások. Ebből azonban nem következik, hogy a mai fiatalok csak az ún. minőségi szórakozásra volnának vevők. A tizenévesek döntően az akciófilmeket, az idősebbek inkább a szex- és horrorfilmeket kedvelik. Azokban a családokban, ahol a szülők törődnek azzal, hogy gyermekeik mit néznek nap mint nap, az előbb felsorolt műfajok 20–25%-kal alacsonyabbak azokhoz a családokhoz képest, ahol a gyermekek magukra hagyva, ellenőrizetlenül tévéznek.

A KSH adatai szerint a közszolgálati műsoridő megoszlása ingadozó, de döntően a szórakoztatást szolgálja. A tájékoztató műsorok – 1997 kivételével – folyamatosan csökkennek.

A rádiózás viszont, noha némileg visszaszorult ugyan, döntően a tájékoztatást, ismeretterjesztést szolgálja, de sokszor háttérként, más foglalatosságok mellett.

A TV- nézésen kívül fennmaradó időben történik minden más szabadidős tevékenység: a kulturális intézmények látogatása, a művelődés, hobby, a rekreáció, sportolás stb. Az MTA Szociológiai Intézet vizsgálatai 1996-ban azt mutatták,¹⁷ hogy 4 csoportba sorolhatók a válaszadók:

– passzív	43%
– otthonülő, olvasó	15%
– fiatalos	24%
– kultúra-orientált	15%
– értelmezhetetlen	3%

Ez a felosztás utal a magatartásformákra is, amelyekről akkor tudunk érdemben beszélni, ha megvizsgáljuk, hogy a válaszadók milyen kulturális intézményekbe és milyen gyakorisággal járnak, és valójában mit csinálnak. „Körülhatárolható egy otthonülő, ill. egy eljáró kultúrafogyasztói csoport, egy olvasó-nem olvasó szembenállás, egy alkalmi-rendszeres fogyasztói csoport a szokások alapján...”.¹⁸ Magas választási

16 Falussy Béla: A gyermekek és az ifjúság helyzete. (Tanulmányok) KSH. Népeségkutató Int. Jelentései. Bp. 1997/3.

17 Vitányi: *A magyar társadalom kulturális állapota*. Bp., 1997. Maecenas.

18 Hidy Péter: *A kulturális magatartásformák átalakulása*. Bp. 1998. kézirat

arány jellemezte vizsgálatunkban az olvasást, azzal összefüggésben döntően a könyvesboltokban való keresgélést, nézelődést. Kisebb mértékben, de még mindig elég szép számban használják a könyvtárakat.

Az olvasási kedv más vizsgálatokban közel sem olyan intenzív, mint nálunk, és ebben szerepet játszik, hogy több munkahelyi és iskolai könyvtárat megszüntettek. A közművelődési könyvtárak látogatóinak száma a KSH adatait nézve 1,5 millió, a kölcsönzések száma meghaladja a 39 milliót. A könyvkiadás 1994-ig bővült választékában, de csökkent példányszámában, majd a folyamatos, mérsékelt apadás jellemzi a területet. A könyvhasználat jobbra a könyvesbolti, pavilonbeli nézelődésből áll, a tényleges szellemi, anyagi befektetés egyre kisebb. A műfajokat nézve közel egyharmada a könyvtermésnek az ismeretterjesztő irodalom, ezt a tankönyvek és a szépirodalom követi, de az utóbbi 2/3-a lektűr típusú. A különböző felvételek mintanagyságtól, kérdezőmódjától függően adódnak eltérések a válaszokban, de lényegében azt a tendenciát erősítik, hogy nőtt a kiadott művek sokfélesége, de csökkent a példányszám, a tartalom pedig zömében tömegkulturális alkotás. A korábban említett adatbázisok, valamint Nagy Attila olvasásszociológiai felvételei¹⁹ hasonló eredményeket mutatnak. A sajtótermékek olvasása is fokozatosan csökken.

A szabadidős tevékenységek szerkezete, a foglalatosságok gyakorisága, együtt járása összefügg azzal, hogy ki, hol, milyen kulturális intézményt látogat, mit részesít előnyben, mitől tartózkodik. Füstös László sokváltozós matematikai elemzései²⁰ nyomán a fűrt (klaszter)- elemzések azt mutatják, hogy az öt csoport itt is jól elkülönül egymástól.

Az *elsőbe* tartoznak azok az otthonülők – korábban passzívnek nevezettek –, akik a könyvesbolt kivételével semmilyen kulturális intézménybe nem járnak.

A *másodikban* olyan embereket találunk, akik alkalmanként moziba, esetleg társaságba elmennek, néha betérnek a könyvesboltba is, de saját bevallásuk szerint elégedettek az életükkel. Többféle jövedelemkiegészítő ill. hobby tevékenységük van, mindennapjaik eléggé dinamikusak, ezért nem hiányolják a klasszikus művelődést, szórakozást nyújtó intézmények szolgáltatásait.

A *harmadik* csoport aktivitásának gyakorisága meghaladja az előző kettőét (de még ez is 1–2 említést jelent évente!), 5–6 kulturális intézményt neveznek meg.

A *negyedik* csoportot alkotók egyéb tevékenységeikkel összhangban eljárnak színházba, moziba, múzeumba, művelődési házba, gyakran nézelődnek a könyvek között, szabadidejüket dinamikusán, változatosan töltik.

Az *ötödik* csoportban olyanokat találunk, akik elsősorban színházba, múzeumba, hangversenyre járnak, a hagyományos kultúrák közvetítő intézményekben érdeklődésüknek megfelelő programok között válogatnak, gyakran kimozdulnak otthonról.

A tevékenységeket és az intézményeket faktorelemzéssel vizsgálva évek óta tapasztaljuk, hogy az elkülönülés az egyik póluson a színházat, mozit, hangversenyt, könyvtárat, könyvesboltot gyűjti egy csoportba; a másikon a diszkót, könnyűzenét, mozit. Az átjárást – vizsgálateink szerint – a művelődési ház biztosítja.

19 Nagy Attila: Olvasási szokások... In: Hidy i. m.

20 Füstös László: Adatelemzés a „Magyarország kulturális állapota” c. vizsgálatban. Bp. 1998. Kézirat, MTA SZKI.

Különböző eredményre jutunk, ha a mi 1996-os felvételünket,²¹ ill. a KSH adatait elemezzük. A „Magyarország kulturális állapotvizsgálata” a felvétel évében azt mutatja, hogy akik a kulturális intézményekben meglik a maguk szórakozását, a kultúra letémenyeseként említik a színházat. A KSH az évtized elején közel 5 millió színházlátogatóról tesz említést, 1996-ban, tehát a mi mérésünkkel egyidőben 3,9 millióról, és ez a szám 10 évet összehasonlítva a legkevesebb volt. Tavaly 4–4,1 millió látogatót regisztráltak.

A színházak főbb adatai

Év	Színházak száma	Előadások	Látogatók	1000 lakosra jutó látogatások
1990	43	11 534	4 991	482
1993	48	12 037	4 418	429
1995	46	11 520	4 068	398
1997	47	12 090	4 075	401
1999	48	12 806	4 013	399

A csökkenés leginkább Budapesten jellemző, vidéken közel kétharmada az évtized elejének. Ezeknek az adatoknak az ismeretében saját eredményeinket úgy is felfoghatjuk, hogy a színházlátogatás sokkal inkább a vágyott, mint a ténylegesen végzett tevékenységek sorába került.

A mozilátogatással kapcsolatban eléggé összecsengenek a survey-eredmények. 1999-re – 10 évet egybevetve – a települések 40%-ában találunk mozit. Az előadások fele Budapesten van, és a látogatottság is közel fele – 7 millió – a teljes éves mutatónak. A csökkenés 1995–1996-ban érte el mélypontját, azóta némi emelkedés mutatkozik. Fontosabb eleme a változásnak, hogy a multiplexek, a multimédiák, szatelitek stb. új nézői szokásokat kezdenek kialakítani. De így is az a korábbi tendencia érvényesül, amit Vitányi Iván Egyharmadoszágában²² már érzékel: Budapesten közel egyharmadával, vidéken kétharmadával csökkent a nézők száma.

A múzeumi látogatók száma nem egészen 30%-kal csökkent egy évtized alatt, bár itt is van némi emelkedés. Kétszeresére nőtt viszont a rendezvények száma, lényegesen több a tárlatvezetés, reményt keltő a múzeumi szakemberek nyitása a turizmus felé valamint a komplex szolgáltatások irányába. A különféle vizsgálatokból is hasonló következtetéseket vonhatunk le.

A komolyzenei hangversenyek – jöllehet sokan fontos kulturális élményforrásként jelölik meg – látogatói száma 10 év alatt a felére csökkent, és vannak olyan korosztályok (lásd az ISM Ifjúság 2000 felvételét), akik közül sokan 18 éves korukig még nem voltak soha hangversenyen. Stabilizálódni látszik az a helyzet, ami felveti a kultúraátadás hiányosságait, a zenei műveltség- és ismeretterjesztés gyengeségeit.

Az érzékelhetően nem túl erős szocio-kulturális aktivitáshoz az értékek választásában viszont a hagyományos – talán konzervatívnek is nevezhető – értékek állnak

²¹ Vitányi Iván: *Egyharmadoszág*. Bp. 1985. Magvető.

²² Vitányi: i. m.

közel, mint család, biztonság, pénz, a lista alsó harmadában a szabadság, a megbízhatóság, és szinte alig érték a barátság. Ilyen kontextusban a faktoranalízis által jelzett másik tevékenységcsoport (diszko, könnyűzene, alkalmi mozizás) még jobban jelzi a beszűkülést, az otthonüléssel járó semmittevést. Egyre több kutatásból hasonló eredményre jutunk, s ez különösen elgondolkodtató, ha a nagymintás vizsgálatokat vesszük szemügyre. Ez a folyamat a nyolcvanas évek végén jelentkezett erőteljesebben, majd a kilencvenes évek elején – a gazdasági, politikai átalakulás hatására – valamelyest nagyobb volt a lakosság kulturális aktivitása, de 1993-tól lényeges a csökkenés. Néhány területen – színház, múzeum – stagnálás, más területeken – mozi, közművelődési intézmények – némi emelkedés mutatkozik, de van – ismeretterjesztés, hangverseny –, ahol teljesen átalakult a befogadók köre és kulturális szokásai.

A kulturális javak helye az értékpreferenciában

A változások feldolgozását, az új ismeretek adaptálását – más felmérésekkel összhangban – leginkább a kulturális tőkék transzformációja, konvertálhatósága segíti. Ebből a szempontból is tanulságos a Magyarország kulturális állapotát feltáró tanulmány, ahol Hidy Péter szerint: „...az emberek igénylistáját a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági berendezkedéstől a „tanulás és szakmaszerzés garantált lehetősége és a nyugodt, kiegyensúlyozott életfeltételek mindenki számára” igény vezeti, azt a következtetést vonta le, hogy az emberek fölismerték a tudás – a széles értelemben vett kultúra – szerepét a társadalmi érdekérvényesítés területén.

Ennél árnyaltabb a kép, mert a vizsgálatok, preferenciasorok, attitűdvizsgálatok azt mutatják, hogy az emberek gondolkozásában elválik egymástól a hasznosítható tudás és a hagyományos értelemben vett kulturális értékek birtoklása. Az értékpreferenciában a hasznosítható tudás megszerzésén keresztül vezet az út a megfelelő egzisztencia kialakításáig, amely viszont a társadalmi presztízt hozza magával. A hagyományos kulturális értékek birtoklása, a reprezentatívabb kulturális tevékenység-szerkezet (tradicionális értelmiségi életforma) pedig megadhatja a társadalmi presztízt, amellyel a megfelelő egzisztencia kialakítható. Úgy tűnik, hogy az emberek jól megkülönböztetik ezt a két utat egymástól, s tömegesen a tanulás és szakmaszerzés garantált lehetőségét, vagyis első lépésként a biztos egzisztencia megeremtését tartják legfontosabbnak.

A budapestiek kulturális fogyasztási szokásait felderítő kérdőív különböző kérdéseire adott válaszok alapján leszögezhető, hogy a fővárosiak gondolkozásában, értékpreferenciájában, lakóhelyhez való kötődésében, és a mindennapok szintjén is fontosabb helyet foglal el a kulturális dimenzió, mint az ország vidéki nagyvárosaiban, illetve kistélepüléseken élők számára. Ez a kép természetesen csak összességében igaz, vannak eltérések és hangsúlybeli különbségek. Vegyük sorjába az elemeket.

Az értékrendszerrel összefüggő kérdésekre adott válaszok alapján megállapítható, hogy a fővárosi megkérdezettek a kulturális szempontból lényegesnek mondható értékeket (kultúra, szabadidő), ha nem is nagyságrenddel, de valamivel fontosabbnak tartják, mint a nagyvárosok, s még inkább, mint a kistélepülések lakói. A fővárosiak

a preferált értékek sorrendjében ugyan követik az országosat, de a kultúra, szabadidő, barátok említésében Budapest élenjár. A városrészek adataira tekintve pedig ezek az értékek szinte teljesen azonos értéket mutatnak, vagyis ezek stabilnak, a város polgárai számára egyöntetűen elfogadottnak számítanak.

A kultúrára fordítottak átlagában is a főváros vezeti a sort, 2440 Ft-tal a nagyvárosok 2020 és kistélepülések 1670 forintjával szemben. Ez nem csak annak tudható be, hogy az itt lakók több kulturális szolgáltatást vehetnek igénybe, vagyis nagyobb a választék, s valószínűleg magasabbak az árak is, hanem a kulturális tevékenységszerkezet néhány eleme is alátámasztja azt, hogy a mindennapok gyakorlatába a fővárosiak számára jobban beépült a kultúra.

Így a főváros egyaránt vezet az egy évben elolvasott könyvek mennyiségében és a lakásban található könyvek számában. Ugyanígy a művelődési-kulturális tevékenységek gyakorisága esetében a felsorolt tíz tevékenységi forma közül hat esetében a fővárosiak vezetnek az aktivitási sort. Ennek csak egyik oka lehet az, hogy jobb a hozzáférhetőségi esélyek, mint a nagyvárosokban és a kistélepüléseken.

A kulturális élet szerepe a lakóhelyhez való kötődésben sem a nagyvárosokban, sem a kistélepüléseken nem játszik döntő szerepet. A budapestiek is ezt a tényezőt említették utolsó helyen. Azonban, ha ezt a kategóriát önmagában tekintjük, szembetűnő az arányeltolódás a fővárosiak javára. (Budapesten ezt a tényezőt kb. 29%, a kistélepüléseken kb. 10% említette.) Ugyanezt a nagyarányú különbséget látjuk a gyerekek jövőjével kapcsolatos említések gyakorisága esetében is, amely szintén kötődik a tágabb értelemben vett kulturális lehetőségek dimenziójához.

Az állami és önkormányzati támogatások tényének, fontosságának értékelésekor fontos kérdéshez érkezünk. A feltett kérdéseknél az azokra adott válaszok kitűnően mutatják a nagyváros, a „túl nagy” város személytelenségei okozta negatív hatásokat. Arra a kérdésre, hogy támogatja-e a települési önkormányzat a helyi kulturális életet, itt csak a megkérdezettek 43%-a válaszolt igennel a nagyvárosiak 53%-ával szemben. Ha ezt az adatot összevetjük a kultúra állami támogatásának igényével, az ellentmondás még inkább szembetűnő.

A budapestiek 62%-a nagyon fontosnak tartja a kultúra állami támogatását, szemben a nagyvárosiak 55%-ával. Sőt, a felsorolt 19 fajta kulturális terület közül a legtöbb terület támogatását a budapestiek fokozottabban igénylik, mint a vidékiek.²³

A befogadói szokások, vélemények mellett szemléletes, hogy az értékek közül miként válogatnak az emberek. Vannak folytonosan a rangsor elején álló értékek (család, béke, boldogság, nyugodt élet), és vannak megszakadó preferenciasorok (biztonság, hűség, önzetlenség).²⁴

„Ha összehasonlítjuk az előző két táblázat adatait a korábbi évek összefoglaló táblázataival, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy lényeges elmozdulás nem történt a különböző korosztályok gyermeknevelési elveinek választásában, ha a preferenciátípu-

²³ Hidy: i. m.

²⁴ Füstös László – Szakolczai Árpád: *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1997)*. Bp. 1999. MTA SZKI Módszertani Füzetek.

sokat nézzük. Az idősebbek továbbra is a világfenntartó elveket, míg a fiatalok a világ-megváltó elveket tartják fontosabbnak.”²⁵

TIBORI TÍMEA

A férfiak által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban (Inglehart: „Gyermeknevelési elvek” értékesztje alapján)

Érték	Férfi	Nő	férfi/nő	Érték	Férfi	Nő	férfi/nő
Fantázia	16,4	8,8	1,86	Engedelmesség	22,2	20,9	1,06
Vezetőkészség	7,0	4,2	1,66	Takarékosság	32,8	31,0	1,05
Határozottság	24,4	20,6	1,18	Udvariasság	35,4	34,2	1,03
Önállóság	58,1	51,1	1,13	Önzetlenség	14,1	13,6	1,03
Munka szeretete	33,8	30,0	1,12	Hűség	11,6	11,2	1,03
Önfegyelem	29,5	26,5	1,11				

A nők által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban (Inglehart: „Gyermeknevelési elvek” értékesztje alapján)

Érték	Férfi	Nő	férfi/nő	Érték	Férfi	Nő	férfi/nő
Vallásos hit	17,1	7,6	2,25	Őszinteség	66,2	71,8	1,08
Jó magatartás	23,5	32,2	1,37	Felelősségérzet	55,9	51,1	1,05
Mások tisztelete	43,5	48,6	1,11	Türelem	19,0	18,1	1,04

A 20 év alattiak és a 70 év fölöttiek által preferált értékek összehasonlítása, 1997 (Inglehart: „Gyermeknevelési elvek” értékesztje alapján)

Értékek	20 év alattiak	70 év fölöttiek	20 év alatti/70 év fölötti
A 20 év alattiak által fontosabbnak tartott értékek			
Fantázia	23,3	1,2	19,41
Vezetőkészség	11,6	3,6	3,22
Hűség, lojalitás	18,6	8,4	2,21
Önállóság	58,1	32,3	1,79
Határozottság	20,9	14,4	1,45
Udvariasság	41,9	34,1	1,22
Felelősségérzet	48,4	40,7	1,19
Türelem	30,2	25,7	1,17
Önfegyelem	30,2	26,9	1,12
A 70 év feletiek által fontosabbnak tartott értékek			
Vallásos hit	4,7	29,9	6,36
Munkaszeretet	14,0	43,7	3,12
Takarékosság	16,3	34,1	2,09
Jó magaviselet	30,2	44,3	1,46
Engedelmesség	20,9	29,3	1,40

25 Füstös László – Szabados Tímea: *A gyermeknevelési elvek...* In: Szociológia – emberközelben. Bp. 1998. Új Mandátum